

4928

297 1884
B-4

2010

ԻՐՆԻՍՏ ՐԸՆԱՆ
ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԱԿՏԻՄԻՆԻՆ

ԲՍԼԱՄԲՈՒԹՐԻՆՆ

ԵՒ

ԳԻՏՈՒԹՐԻՆԷ

ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՆ

ԱՐԱՐԵԱԼ Դ ՍՈՒՊՈՆ 29 ՄԱՐՏԻ 1883

ԹԻՖԼԻՉ

ՅՈՒՀԱՆՆԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

ՈՐԲԵՆԵՆ ՓՈՊՈՅ ՆՁ 5

1884

297

Դ-41

297.
P-51

ԷՐՆԻՍՏ ՐԸՆԱՆ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱԿՆ

ԲՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆՆ

ԵՒ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱՐԵԱԼ ԴՒ ՍՕՌՊՕՆ 29 ՄԱՐՏԻ 1883

001

ԹԻՖԼԻՉ

ՅՈՂՀԱՆՆԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ ՏՊԱՐԱՆ

ՕՐՐԵԼԵԱՆ ՓՈԳՈՑ N 5

1884

9739

2014-50

Дозволено цензурою Тифлисъ, 16 Декабря. 1883 г.
Типографія И. Мартиросіанца, на Орб. ул., д. № 6.

Ի Ս Լ Ը Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն

Ե Ի

Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Տիկնայք և Պարոնայք

Արդէն քանիցս ձեր ունկնդրացդ ներողամիտ ուշադրութեան փորձն ըրած լինելով համարձակեցայ այսօր ևս ձեր առաջ ճառելու համար այնպիսի ամենափափուկ մի նիւթ ընտրել որ լի է նուրբ զանազանութեամբք: Պէտք է այդ նիւթի մէջ համարձակապէս մտնել եթէ կ'ուզեմք զպատմութիւնն անհաստատ իրողութիւններէ անջատել բոլորովին: Պատմութեան մէջ թիւրիմացութեանց միշտ պատճառ տուողն այն է՝ որ ազգերն և ցեղերն որոշող բառերն ճշտութեամբ չեն գործածուիր: Յունաց, Հռովմայեցւոց և Արաբացւոց վրայ կը խօսին, իբր թէ նոցա բառերն մարդկային խումբեր նշանակէին որք միշտ նոյնն են մնացել չաւէտ, առ ոչինչ համարելով այն փոփոխութիւնք զորս կը կրեն նոքա՝ միջնորդութեամբ զինուորական յաղթութեանց, կրօնական և լեզուաբանական տիրապետութեանց, նորաձեւութեան և այն ամեն տեսակ հոսանքներու միջոցով որք մարդկային ազգին պատմութեան մէջ կը պատահին անդադար: Իրականութիւնն այսպէս պարզ դասակարգութեամբք չկառավարուիր: Մեք Փրանսացիքս, օրինակի համար, լեզուով Հռովմայեցի՝ քաղաքակրթութեամբ Յոյն՝ և կրօնքով Հրէայ եմք: Յեղական իրողու-

թիւնը, որ գլխաւորն է 'ի սկզբան' միշտ գնալով իւր կարեւորութիւնը կը կորուսանէ, երբ մարդկային ընտանիքի այս նախնական ցեղերու վրայէ կ'անցնին, զերդ փշրող մի գլան, այն ընդհանուր եղելութիւնք՝ որք յունական քաղաքակրթութիւն, հռովմէական աշխարհակալութիւն, գերմանական աշխարհակալութիւն, քրիստոնէութիւն, իսլամութիւն, վերածնութիւն, իմաստասիրութիւն, յեղափոխութիւն կը կոչուին և որք կը հարկադրեն զայնս առաւել կամ նուազ միաւորութեամբ ձուլիլ միմեանց հետ: Փափագելի է ինձ պարզել ձեզ հետ այս կարգէն եղող կարծեաց ամենէն սերտ շփոթութիւններէն մին. կ'ուզեմ խօսիլ այն անորոշ նշանակութիւն որ կ'ընծայեն արաբական գիտութիւն, արաբական իմաստասիրութիւն, արաբական արհեստ, մահմետական գիտութիւն, մահմետական քաղաքակրթութիւն բառերն: Այս կէտի նկատմամբ գոյացած անհաստատ գաղափարներն պատճառ կը լինին բազում ծուռ դատողութեանց, և մինչև անգամ խիստ ծանր սխալանաց 'ի գործնականն:

Նա որ փոքր ինչ տեղեակ է մեզ ժամանակակից եղելութեանց՝ յայտնապէս կը տեսնէ մահմետական երկիրներու այժմեան ստորացեալ աստիճանը, իսլամի ձեռք կառավարուած Աշխարհաց անկումը, և մտաւոր աննշանութիւնն այն ցեղերու՝ որք մի միայն այլ կրօնէ կ'ընդունին իրենց մտաւոր մշակութիւնն և կրթութիւնը: Նոքա որք յԱրևելս կամ յԱփրիկէ ճանապարհորդած են, առանց բացառութեան ստուգած են զարմացմամբ՝ թէ զիջափ մի ճշմարիտ հաւատացեալի միտքը գոնակապէս սահմանափակեալ է, զիտած են այն մի տեսակ երկաթեայ շրջանակն որ նորա գլուխը սեղմած է, այնպէս որ սա բոլորովին փակեալ լինելով գիտութեան առաջ, անկարող է

մի բան ուսանելու կամ մի նոր գաղափարի մուտք տալու: Մահմետական մանուկն, տասն կամ տասներկու տարեկան եղած ժամանակ, նա որ ըստ բաւականի արթնամիտ էր գուցէ մինչև այն ժամանակ, երբ կը ծանօթանայ իր կրօնի հետ՝ յանկարծ այն օրէն կրօնամոլ կը լինի և մի տխմար գուռողութեամբ կը լեցուի կարծելով թէ բացարձակ ճշմարտութիւնն յայտնուած է իրեն: Նա երջանիկ է այն առանձնաշնորհութեան վրայ որ իւր ստորութեանն է առիթ: Այլ լիմար գուռողութիւնն է ահա մահմետականի արմատական մոլութիւնը: Իր կրօնի առ երևոյթս պարզութիւնը ուրիշ կրօնից համար մի անարդարանալի արհամարհանք կը ներշնչէ իրեն: Համոզուած լինելով թէ Աստուած ինչք և իշխանութիւն կը պարգևէ որու որ կամի, առանց նկատողութեան առնելու ուսումն և անձնական արժանիքը, մահմետականը յետին ծալր կ'անարդէ ուսմունքը, գիտութիւնը, և այն ամեն ինչ որ եւրոպական ոգին կը կազմէ: Մահմետական կրօնի այս տուած ծալքը այնքան հաստատուն է՝ որ մի անձ երբ իսլամութիւնը կ'ընդունի՝ այլ ևս նորա համար ոչ ցեղի և ոչ սոցիալութեան զանազանութիւններն կը մնան: Պերպերն, Սուտանացին, Չերքեսն, Աֆղանն, Մալայցին, Եղիպտացին, Նուպիացին, երբ մահմետականութեան կը դառնան՝ ոչ ևս Պերպեր, Սուտանացի, Եղիպտացի և այլն են, այլ մահմետական: Պարսիկն միայն այս մասին բացառութիւն կը կազմէ, սոսմիայն կարողացած է իւր ուրոյն առանձնաւորութիւնը պահել, վասն զի Պարսիկն կարողացած է իսլամութեան մէջ մասնաւոր մի տեղ սեպհակահանել իրեն: Նա իրապէս աւելի ձիւտ է քան մահմետական:

Ջատերը կան որք մահմետականի մասին այս ընդհանրացեալ եղելութենէն յառաջ եկած անհաճոյ հետեւու-

Թիւնը մեղմացնելու նպատակաւ՝ դիտել կը տան թէ աչդ ան-
կումը կարելի է որ անցողական միայն լինի: Առքա ապագային
վրայ ապահով լինելու համար անցեալին կը դիմեն, ըսելով
թէ աչդ մահմետական քաղաքակրթութիւնը, որ այնքան ին-
կած է այսօր, ժամանակաւ փայլուն էր շատ: Նա ունե-
ցեր է դիտունք և իմաստասէրք, և շատ դարեր Արև-
մտեան քրիստոնէից վրայ իշխեր է: Է՞ր ինչ որ եղած է
պիտի չլինի կրկին: Ահա ճիշտ այս կէտն է որ կը փա-
փագիմ քննել ձեր առաջ: Եղած է լիրաւի մի մահմետա-
կան դիտութիւն, կամ զոնէ եղած է մի դիտութիւն իս-
լամէն ընդունուած, նորա թուլատուութեանը հանդիպած:

Այս մասին մէջ բերուած իրողութեանց մի մասը ճշ-
մարիտ է լիրաւի: Այն, իբր ԴՄԾ թուականէն մինչև տաս-
ներեքերորդ դարուն գրեթէ մէջտեղերն, այն է մերձ
500 տարի, մահմետական երկիրներու մէջ դիտունք և
նշանաւոր խորհողներ եղած են: Կարելի է մինչև անգամ
ըսել, թէ աչդ միջոցին մէջ, մահմետական ժողովուրդն,
մտաւորական մշակութեան մասին, քրիստոնեայ ժողո-
վուրդներէն գերազանց է եղած: Բայց հարկ է աչդ իրո-
ղութիւնը ուշի ուշով վերլուծել որպէս զի սխալ եզրակա-
ցութիւններու տեղի չտայ: Հարկ է դար դար Արևե-
լեան քաղաքակրթութեան պատմութեանը հետևիլ տես-
նելու համար թէ ո՞րք են այն զանազան տարերք որք
այս առժամանակեայ գերազանցութիւնը յառաջ բերին, և
թէ ինչպէս սա ընդհուպ յոյժ յայտնի մի ստորնութեան
փոխուեցաւ:

Մահմետականութիւնն, իր գոյութեան առաջին դա-
րուն մէջ, կատարելապէս օտար է իմաստասիրութիւն կամ
գիտութիւն անուամբ կոչուած բաներուն: Արաբիան շատ
դարերէ ՚ի վեր կրօնական վէճերու ասպարէզ եղած է և

արաբին համոզումը այս պատճառաւ այլ և այլ սեմական
միաստուածութեանց մէջ առ կախ մնացած է, հետեա-
պէս իսլամը հազար մղոն հեռու է այն ամեն բաներէ որք
բանաւորականութիւն կամ գիտութիւն կը կոչուին: Արա-
բացի հեծեալք որք աչդ կրօնի միացան, վասն զի վստահ
գիտէին թէ աչդ պատրուակաւ պիտի կարողանան տիրել
և կողոպտել, աշխարհիս ամենէն քաջամարտիկներն եղան
իրենց ժամանակին: Բայց տարակոյս չկայ որ սոքա
մարդկանց մէջ լետին իմաստասէրներն էին: Տասներեքե-
րորդ դարու մի Արևելցի հեղինակ, Ապուֆերաճ, հետեալ
կերպով կը նկարագրէ արաբ ժողովուրդի յայտական բը-
նութիւնը. «Այս ժողովրդեան դիտութիւնն էր, կ'ըսէ, լե-
զուի գիտութիւնն, սորա յատկաբանութեանց ծանօթու-
թիւնը, ոտանաւորներու կազմակերպութիւնը, արձակին
ճարտար շարադրութիւնն . . . : Աչդ գիտութեամբն էր որ
կը պարծէր նա: Իսկ իմաստասիրութեան նկատմամբ,
Աստուած ոչինչ ցոյց տուած էր իրեն և զայն նմա ըն-
դունակ չէր ըրած»: Հատ ճշմարիտ են այս խօսքեր: Թա-
փառական Արաբացին, որ ամեն մարդերէ աւելի ծանօթ
է զպրութեանց, ամեն մարդերէ ևս նուազ միատրիկեան
է, նուազ մտախորհութեան հակամիտեալ է: Բարեկրօն
Արաբն, իրաց մեկնութիւն տալու համար, կը բաւականա-
նայ ընդունիլ որ մի ստեղծիչ Աստուած կայ, ուղղակի
զաշխարհն կառավարող, որ հետզհետէ Մարգարէից ձե-
ռօք ինքզինքը յայտնած է մարդկանց: Այսպէսով ցորճափ
իսլամն արաբի իշխանութեան ներքև մնաց, այն է ա-
ռաջին չորս խալիֆներու և Օմէյյադներու ժամանակ, բնաւ
աշխարհական մի բնութիւն ձևեցող մտաւորական շար-
ժում տեղի չունեցաւ իւր մէջ: Էօմէր Ադէքսանդրիոյ զրա-
տունն չէ այրած, ինչպէս ստէպ կը կրկնեն շատերն: Նորա

օրովն այդ գրատունն գրեթէ ոչնչացած էր արդէն: Բայց Էօմէրի աշխարհիս վրայ յաղթող հանդիսացուցած ըսկզբունքն իրօք քանդիչն էր գիտական խուզարկութեանց և մտքի զանազան երկանց:

Երբ 750 թուականին մօտ, Պարսիկն յաղթող ելաւ և Ապպասի ցեղն Պէն-Օմէյյաի ցեղին յաջորդեց՝ ամենայն ինչ կերպարանափոխ եղաւ: Իսլամութեան կեդրոնը Տիգրիսի և Եփրատայ կողմերը փոխադրուած գտնուեցաւ: Արդ՝ այդ աշխարհն տակաւին կը կրէր այն քաղաքակրթութեան լեռքերն որոնք նմանը սակաւ փայլած է Արեւելքի մէջ, այն է Սասանեան Պարսկաց քաղաքակրթութիւնը՝ որ խոսրով հուշերվանի օրով իր դադարեցուցած էր: Իմաստասիրութիւնն Կոստանդնուպօլսէ հալածուելով եկած ՚ի Պարսիկս ապաստանած էր: Խոսրով Հնդկաց զրքերն թարգմանել տուաւ: Նեստորական քրիստոնեայք, որք ժողովրդեան ամենէն կարեւոր տարրը կը կազմէին, քաջ հմուտ էին գիտութեանց և յունական իմաստասիրութեան: Ամբողջ բժշկականութիւնը նոցա ձեռքն էր: Նոցա եպիսկոպոսունք տրամաբան էին և երկրաչափ: Պարսկական գիւցագներգութեանց մէջ, որոց տեղական երանգն սասանեաց ժամանակներու ընդօրինակութիւնն է, երբ Ռիւսդէմ մի կամուրջ կ'ուղէ կառուցանել, իբր ճարտարապետ մի շահաւէ (կաթողիկոս, որ նեստորական եպիսկոպոսաց տիտղոսն է) բերել կը տայ:

Իսլամութեան ահարկու քամին յանկարծ կասեցուց, հարկը տարւոյ չափ, իրանական այդ գեղեցիկ զարդացումը: Բայց Ապպասիտներու զահակալութիւնը կարծեք խոսրովներու ժամանակին փայլին վերածնութիւնն եղաւ: Այն լեզափոխութիւնն որ այս վերջին ցեղը կրկին ՚ի գահ բարձրացուց՝ պարսիկ գունդերով, պարսիկ հրամանատար-

ներու ձեռք կատարեցաւ: Նորա հիմնադիրներն, Ապիւ-Ապպաս և մանաւանդ Մանսուր միշտ Պարսիկներով շրջապատեալ էին: Սոքս կերպիւ, իւրք սասանեանք են վերստին կենդանացած: Մտերիմ խորհրդականք, արքայորդոց ուսուցիչք, առաջին նախարարք Պարսիկներն են հին պարսիկ ցեղէ, որք յոյժ լուսաւորեալ լինելով՝ ազգային կրօնին հաւատարիմ մնացած էին, այն է զրադաշտութեան, և որք խիստ ուշ մահմետականութիւնն ընդունեցին այն ևս առանց ներքին համոզման: Նեստորականք քիչ վերջը այդ թերահաւատ խալիֆներու շուրջը բոլորեցան և գրեթէ մասնաւոր մի առանձնաշնորհութեամբ՝ նոցա առաջին բժիշկներն եղան: Մի քաղաք որ մարդկային մտաց պատմութեան մէջ բոլորովին յատուկ մի գեր ունեցած է, հարան քաղաքը, հեթանոս մնացած էր և հին յունաց գիտական աւանդութիւններն ամբողջապէս պահած էր: Հարան այդ նոր գալորոցին մեծապէս օժանդակեց տալով նմա բազմաթիւ գիտուններ, բայց մանաւանդ աստղագետներ որք յայտնեալ կրօնին չէին պատկաներ:

Այդ վերածնեալ Պարսկաստանի իբր մայրաքաղաքն բարձրացաւ Պաղտատ: Յաղթողի լեզուն, արարեւելն, շարունակեց տիրել. նոյնպէս և կրօնքն չուրացան բոլորովին: Բայց այդ նոր քաղաքակրթութիւնն իսկապէս խառն եղաւ: Փարսիներու և քրիստոնէից մնաց վերջնական յաղթութիւնն. Վարչութիւնն, բայց մանաւանդ ուտիկանութիւնն, քրիստոնէից ձեռքն անցաւ: Բոլոր այն նշանաւոր խալիֆք, որք մեր Քարլովէնթեանց ժամանակակից են, Մանսուր, Հարուն-էլ-Ռաշիտ, Մամուն, հազիւ թէ մահմետական են: Արտաքուստ կը պաշտէին այն կրօնը որոնք գլուխն, պապն էին, եթէ ներքին է այսպէս

խօսիլ, բայց նոցա միտքն ուրիշ տեղ էր: Նոքա ամեն իրաց հետաքրքիր են, մանաւանդ օտար և հեթանոս իրաց, և Հնդկաստանի, հին Պարսկաստանի, մանաւանդ Յունաստանի կը դիմեն ուսանելու համար: Իրաւ է, որ երբեմն բարեպաշտօն մահմետականք տարօրինակ յեղաշրջմունք կը մուծանեն յարքունիս, իրաւ է որ, մերթ ընդ մերթ, խալիֆն բարեպաշտ կը դառնայ և ՚ի զոհ կը մատնէ իւր անհաւատ և ազատախօհ բարեկամներն, բայց յետոյ անկախութեան շունջը յաղթող կը հանդիսանայ վերստին և խալիֆն կրկին իւր մօտ կը կոչէ իւր գիտուններն և իւր զբօսանաց ընկերներն և ազատ կեանքն կը վերսկսի, ՚ի մեծ գալթակղանս մաքրակրօն մահմետականաց:

Ահաւասիկ այս է Պաղտատի այդ հետաքրքրական և յանկուցիչ քաղաքակրթութեան մեկնութիւնը, որու ուրուագիծն ամեն երևակայութեանց մէջ տպաւորուած կայ ՚ի շնորհս Հալիֆէ Գիշէրի: Այդ քաղաքակրթութիւն մի խառնուրդ է պաշտօնական խրատակրօնութեան և ծածուկ թուլտուութեան, տարիք երիտասարդութեան և անհետուութեանց, ուր լուրջ արհեստք և արհեստք խրախճան կենցաղի՝ միասին կը ծաղկին, շնորհիւ տիրողաց պաշտպանութեան, որք մի մոլեռանդ կրօնի անհաւատ գլուխներն են, ուր ազատախօհն, թէպէտ միշտ դժնդակ պատժոց սպառնալեաց ներքեւ, սակայն կ'ընդունուի և կը պատուասիրի յարքունիս: Այս խալիֆներու իշխանութեան օրով, որք մերթ ներողամիտ, մերթ յակամայս հալածիչ էին, ազատախօհութիւնն զարգացաւ: Մահմադէն կամ «վիճաբանողք» նիստեր կ'ընէին ուր ամեն կրօնք քննութեան կ'առնուէին յառաջի բանավարութեան: Այդ նիստերու գրեթէ մի ատենագրութիւնն

ունինք որ մի կրօնամոլ անձի ձեռք խմբագրուած է: Ներեցէք որ կարդամ ձեզ, ինչ կերպով որ պ. Դօզի թարգմանած է զայն:

Քայրուանի վարդապետներէն մին կը հարցնէ սպանիացի մի բարեպաշտ աստուածաբանի, որ Պաղտատ եկած էր, թէ այդ քաղաքի մէջ գտնուած ժամանակ ներկայ գտնուած է երբեք Մահմադէնի նիստերուն: «Երկու անգամ գտնուած եմ, կը պատասխանէ սպանիացին, բայց այնուհետեւ մեղք համարած եմ դառնալ անդ կրկին: — Ի՞նչ պատճառաւ կը հարցնէ խօսակիցը — Պատմեմ և դուք ինքեանքդ դատեցէք: Առաջին գտնուած նիստիս, ոչ միայն ամեն տեսակ ուղղափառ և այլափառ մահմետականներ կը գտնուէին, այլ նաև այլահաւատք, կրակապաշտք, նիւթապաշտք, անհաւատք, հրէայք և քրիստոնեայք, ՚ի մի բան ամեն տեսակ թերահաւատք ներկայ էին այնտեղ: Ամեն աղանդ իր մեծն ունէր որու պաշտօնն էր իւր դաւանած կարծիքները պաշտպանելու: Ամեն անգամ որ այս մեծերէն մին ժողովատեղին կը մտնէր՝ ամենքն ոտքի կ'ելնէին ՚ի նշան յարգանաց: Ոչ ոք իւր տեղը կը նստէր կրկին մինչև որ այդ մեծը չբազմէր: Սրահն շուտով լեցուեցաւ և երբ տեսան թէ ամենքն ներկայ են, թերահաւատներէն մին խօսք առաւ և ըսաւ. «Մեք ժողոված « եմք այստեղ տրամախորհելու համար: Դուք, մահմետականքդ, պէտք չէ որ ձեր գրքերէն վկայութիւններ « մէջ բերելով կամ ձեր մարգարէին հեղինակութեան վրայ « լինելով ճառէք, վասն զի մեք ոչ միոյն կը հաւատամք « և ոչ միւսին: Պէտք է որ ամեն ոք բանավարութեան « մէջ որոնէ իւր պատճառաբանութիւններն»: Ամենքն « ծափահարեցին այս խօսքերուն: Կը մակաբերէք, յարեց « սպանիացին, որ այսպիսի խօսքեր լսելէս վերջը, այլ

« Լսա չգնացի այդ ժողովին: Յոյց տուին. ինձ մի ուրիշ
« ժողով ևս որ այցելեմ, բայց այն ևս միևնույն գալթակ-
« ղեցուցիչ տեսարանը կ'ընծայէր»:

Այս ուղղափառ խոստովութեան համրաքայլ ընթացքին
մի կատարեալ իմաստասիրական և գիտական շարժում
յաջորդեց հետևաբար: Ասորի քրիստոնեայ բժիշկը, որք
յունական վերջին դպրոցներուն շարունակիչներն էին, շատ
հմուտ էին պերիպատիկեան իմաստասիրութեան, ինչպէս
նաև չափադիտութեան, բժշկութեան և աստղաբաշխու-
թեան: Խալիֆք սոցա ջանիւք Արիստոտելի համայնագի-
տական մատեանն, Եւկլիտէսն, Գաղղիանոսն և Պտղոմէոսն
արաբերէնի թարգմանել տուին, ՚ի մի բան ամեն ինչ որ
յունական գիտութեան սեպհականութիւնն էր այն ժա-
մանակ: Գործօն մտքեր, ինչպէս էր Ալկիմտին, սկսան
խոկալ այն յաւիտենական խնդրոց վրայ զորս մարդ կ'ա-
ռաջարկէ ինքզինքին առանց կարողանալ լուծելու: Սոցա
Քիլոֆ (Քիլոֆոս) անունը տուին, և այն օրէն այս օտա-
րամուտ բառը վատ մի նշանակութիւն ստացաւ իբր թէ
խալամութենէ դուրս մի բան նշանակող: Քիլոֆ բառն
մահմետականաց համար մի զարհուրելի յորջորջանք դար-
ձաւ, շատ անգամ մահաբեր կամ հալածանաց ենթար-
կող, ինչպէս զհիմա անունը և աւելի վերջը Քարհասան
(ազատ-որմնադիր) բառը: Պէտք է խոստովանիլ թէ այս
եղանակաւ ամենակատարեալ բանաւորականութիւնն էր որ
գոյութիւն կ'առնուր իսլամութեան ծոցը: Մի տեսակ ի-
մաստասիրական ընկերութիւն որ ինչոն-էս-սոֆ «ան-
կեղծութեան եղբարք» կը կոչուէր, սկսաւ մի իմաստասի-
րական համայնագիտակ մատեան խմբագրել, որ իւր ի-
մաստութեամբն և զաղափարաց բարձրութեամբը նշանա-
ւոր է: Երկու յոյժ ականաւոր անձինք, Էլֆարապի և Ա-

վիսէն, քիչ ժամանակի մէջ ամենակատարեալ խորհողաց
կարգը անցան և որոց նմանը դեռ մինչև այն ժամանակ
չէր տեսնուած: Աստղաբաշխութիւնն և գրահաշիւն, նը-
շանաւոր կերպով զարգացան, մանաւանդ ՚ի Պարսիկս:
Քիմիագիտութիւնն իւր ստորերկրեայ երկար աշխատու-
թեան կը յարատուէ, և իր ապշեցուցիչ հետեւութիւննե-
րովն ցոյց կը տայ ինքզինքը արտաբուստ, ինչպէս են
թորման և գուցէ իսկ վառօդի գիւտերն: Արեւելքէն լետոյ
մահմետական Սպանիան կ'սկսի ինքն ևս այս ուսումնե-
րով զբաղիլ և այս մասին Հրէայք մեծապէս կ'օժանդա-
կեն նոցա: Իպն-Պաճա, Իպն-Տօֆայլ, Ավերօէս, տաս-
ներկուերորդ դարուն իմաստասիրական միտքն այնպիսի
բարձրութեանց կը հասցունեն, ուր ՚ի սկզբանէ հետէ եր-
բէք չէր հասած նա:

Ահա այս է այն իմաստասիրական մեծ բովանդակութիւնն
որ սովորութիւն եղած է արաբական անուանել, վասն զի
նորա վերաբերեալ գրեանք արաբերէն գրուած են, բայց էա-
պէս յունա-սասանեան է: Աւելի ճիշտ կը լինի ըսել թէ յունա-
կան է, քանզի սորա ամենէն արդասաւոր տարերքն Յունաս-
տանէն եկած էր: Նոյն անկման ժամանակներու մէջ, մարդն
իր հին Յունաստանի վրայ ունեցած հմտութեանը համեմատ
արժէք ունէր: Յունաստանն էր միակ աղբիւր գիտութեան
և ուղղամտութեան: Ասորեստանի և Պաղտատի լատին Ա-
րեւմուտքի վրայ ունեցած գերազանցութեան մի միակ
պատճառն այն էր՝ որ առաջինք խիստ աւելի մօտ էին
յունական աւանդութեանց քան վերջինն: Աւելի դիւրին
էր մի Եւկլիտէս, մի Պտղոմէոս, մի Արիստոտել ունենալ ՚ի Հա-
րան, ՚ի Պաղտատ քան ՚ի Բարիդ: Ահ, եթէ բիւզանդեանք
աւելի նուազ չարակնոտ աչօք պահպանէին այն գանձերն
որ նոյն միջոցին չէին կարգար անգամ, եթէ ութերորդ

կամ իններորդ դարերու մէջ Բէսարիոնք և Լասկարիսներ գտնուէին, երբէք Հարկ չէր մնար այն տարօրինակ պրտոյտին որով գիտութիւնն տասներկուերորդ դարու մէջ Հասաւ մեզ, Ասորեստանէն, Պաղտատէն, Աորդովաշէն և Տօլէդէն դառնալով: Բայց զաղտնի նախախնամութեան նման մի բան կալ որ երբ մի ժողովրդեան ձեռաց մէջ մարդկային մտաց ջաշը այն ինչ պիտի մարի, մի ուրիշն կը գտնուի այնտեղ զայն վեր առնելու և կրկին վառելու համար: Նա էր որ դործոյն առաջնակարգ մի արժէք տուաւ, ապա թէ ոչ կորուսեալ պիտի մնար սա խեղճ Ասորեստանցոյ, Հալաճեալ Քիւլ-Քներու և Հարանացոյ ձեռաց մէջ, որոց թերահաւատութիւնն պատճառ էր նոյն ժամանակի մարդկանց առաջ դատապարտեալ մնալու: Յունաց գիտական և իմաստասիրական գրքերու արարերէն թարգմանութեանց շնորհիւն է ուրեմն որ Եւրոպան նախնեաց աւանդութեանց խմորն ստացաւ որ անհրաժեշտ էր իւր հանճարի բողբոջելուն:

Արդարեւ, մինչդեռ Ավերօէս, որ արաբացի վերջին իմաստասէրն է, կը մեռանէր ՚ի Փարօք, տիւր և լքեալ, մեր Արեւմուտքն կը զարթնուր բոլորովին: Արեւար արդէն նորաճնեալ բանաւորականութեան ճիչն արձակած էր: Եւրոպան իր ոգին գտած էր և կ'սկսէր այն տարաստփոր լեղափոխութիւնն կատարել, որ ՚ի վերջէ մարդկային մտաց կատարեալ ազատութեան պիտի յանգէր: Այստեղ, ՚ի Բարիդ, Սրբուհւոյն Գենովարէ լեռան վրայ, մտաւոր աշխատութեանց համար մի նոր կեդրոն կը հիմնուէր: Մի բան միայն կը պակսէր, այն էր գիրքերն, հնութեան հարազատ աղբիւրներն: Այնպէս կը թուի ՚ի սկզբան թէ աւելի բնական էր գնալ առնել զօյնս Կ. Պօլսոյ գրատուններէն, ուր բնագիրները կը գտնուէին, քան գիմել շատ

անգամ պակասաւոր թարգմանութեանց այնպիսի մի լեզուով որ բնաւ ընդունակ չէ յունական մտածութիւններն ճշտիւ արտայայտելու: Բայց կրօնական վէճերը լատին աշխարհի և յունական աշխարհի մէջ մի աղետալի հակակրութիւն գոյացուցած էին: 1204-ի չարաբեր խաչակրութիւնն առաւել ևս սաստկացուցած էր այդ հակակրութիւն: Եւ դարձեալ մեր մէջ հեղինադէտք չկային և տակաւին երեք հարիւր տարի պէտք էր սպասել մինչև որ մի Լըֆէվր տ'Էդապլ, մի Պուդէ ունենայինք:

Առ ՚ի չգոյէ ճշմարիտ և վաւերական յոյն իմաստասիրութեան, որ բիւզանդեան դրստանց մէջ էր, Եւրոպացիք գնացին ուրեմն Սպանիա վատ թարգմանուած և խարդախեալ յունական մի գիտութիւն ստանալու: Հարկ չէ խօսիմ ձեզ Կէրէբրդի վրայ, որու մահմետականաց մէջ ըրած ճանապարհորդութիւնները յոյժ կասկածաւոր են: Բայց տասնևմէկերորդ դարուն սկիզբէն, Ափրիկեցի Կոստանդիանոսն իւր ժամանակակից հայրենակիցները կը գերազանցէ հմտութեան մասին, վասն զի մահմետական կրթութիւնն ստացած է նա: 1130-էն մինչև 1150, մի դործօն դպրոց, որ Տօլէդ հաստատուած է Ռէյմօն արքեպիսկոպոսի պաշտպանութեան ներքև, արաբական գիտութեան ամենէն կարևոր գրքերն լատիներէնի կը թարգմանէ: Տասներեքերորդ դարու առաջին տարիներէն իսկ, արաբերէն Արիստոտէլը յաղթանակաւ կը մտնէ Բարիդի համալսարանի մէջ: Արեւմուտքն իւր չորս կամ հինգ հարիւր տարուան ստորութիւնը կը թոթափէ: Մինչև այն օր Եւրոպան գիտականապէս մահմետականաց հարկատուն եղած էր: Տասներեքերորդ դարուն մէջտեղերն, տակաւին նժարներն անորոշ են: Գրեթէ 1275-էն սկսելով, երկու հակառակ շարժում յայտ յանդիման կ'երևին: Մի կողմէ

մահմետական երկիրներն մտաւորական ամենատխուր անկ-
մամբ կը խորատուզին: Միւս կողմէն Արեւմտեան Եւրոպան
Հաստատապէս և իւր Հաշւոյն Համար գիտական միջոցնե-
րով ճշմարտութիւնը խուզարկելու ճանքուն մէջ կը մտնէ,
ճանապարհ ուր ահագին կորին լայնութիւն տակաւին Հնար
չէ չափել:

Այն ալ մարդուն որ մարդկային յառաջագիմութեան
անօգուտ է: Գրեթէ անմիջապէս կորուսեալ է նա: Արա-
բական կոչուած գիտութիւնը իւր կենսական ծիւն լատին
Արեւմուտքին պատուաստելէն յետոյ՝ կ'աներևութանայ:
Մինչդեռ Ավերօէս լատին գպրոցներու մէջ գրեթէ Արիս-
տոտէլի Հաւասար Համբաւ կ'ստանայ՝ իր կրօնակիցներու
մէջ կը մոռցուի: Գրեթէ 1200 թուականէն վերջը ոչ մի
Համբաւաւոր արաբ իմաստասէր կայ: Իմաստասիրութիւնը
միշտ իսլամէն Հալածուած էր, բայց այնպիսի մի եղանա-
կաւ որ զայն ոչնչացնելու չէր յաջողած: 1200-էն սկսե-
լով աստուածաբանական յետաշրջումը բոլորովին յաղթող
կը կանգնի: Իմաստասիրութիւնը մահմետական երկիրնե-
րու մէջ ջնջուած է: Պատմաբանք և բազմաճառք նորա
վերայ կը խօսին իբր մի յիշատակութիւն և մի վատ յի-
շատակութիւն: Իմաստասիրական ձեռագիրք կը ջնջուին
և Հագուաղիւտ կը լինին: Աստղաբաշխութեան թույլ-
տուութիւն կ'ընեն մի միայն իւր այն մասին նկատմամբ՝ որ
ազօթից ուղղութիւնը որոշելու կը ծառայէ: Քիչ վերջը
թուրք ցեղը մահմետականին Հեգեմոնութեան պիտի տի-
րանայ և ամեն կողմ իմաստասիրական և գիտական գա-
ղափարաց չգոյութիւնը պիտի յաղթանակել տայ քանդի
գուրկ է անոնցմէ: Այն օրէն սկսելով, և Հաղիւ մի քանի Հա-
գուաղիւտ բացառութեամբք, ինչպէս է Իպն-Նալդուն, մահ-
մետականաց մէջ ոչ մի ազատ և լայն խորհող պիտի գտնուի:

Իսլամութիւնն իւր ծոցին մէջ խեղդած սպաննած է
գգիտութիւն և գիմաստասիրութիւն:

Չուզեցի երբէք, Պարոնայք, նուազացնել արաբական
կոչուած այն մեծ գիտութեան դերը որ մարդկային մտաց
պատմութեան մէջ այնքան կարեւոր մի քայլ է: Նորա
մի քանի մասանց մէջ ունեցած ինքնագիւտ Հեղինակու-
թեան մասին չափազանցութեամբ խօսուած է, մանաւանդ
ատղաբաշխութեան նկատմամբ: Պէտք չէ սակայն Հա-
կառակ ծայրահեղութեան մէջ իջնիլ չափէն աւելի տըթ-
դնելով զայն: Վեցերորդ դարուն մէջ, Հին քաղաքակրթ-
ութեան աներևութանալուն և տասներկուերորդ և
տասներեքերորդ դարերուն եւրոպական ողույն ծնանելուն
մէջ, մի միջոց կայ որ արաբական շրջան կարելի է ա-
նուանել, որ ատեն մարդկային մտաց յառաջագիմութեան
աւանդութիւնը իսլամաց տիրապետած երկիրներու մէջ
մնացած է: Այդ գիտութիւնը, որ արաբական կ'անուանեն,
ինչ ունի իսկապէս արաբական: Լեզուն, մի միայն լեզուն:
Մահմետականաց յաղթութիւններն մինչև աշխարհիս յե-
տին սահմանները տարած էին Հէճաղի լեզուն: Ինչ որ
պատահած է լատինին, նոյնը պատահեցաւ և արաբացիին:
Լատինն, Արեւմուտքի մէջ այնպիսի զգացմանց և մտա-
ծութեանց արտայայտողն եղաւ որք Լատիոմի Հետ ոչ մի
առնչութիւն ունէին: Ավերօէս, Ավիսէն, Ալբատէնի արա-
բացի են, ինչպէս Մեծն Ալբերտ, Ռօմէ Պաքըն, Փրան-
սուա Պաքըն, Սպինօզա Լատին են: Նոյնչափ մեծ թիւ-
րիմացութիւն է արաբական գիտութիւնն և իմաստասի-
րութիւնը Արաբիոյ Հաշւոյն գրել, որքան Հռովմի վերագրել
բոլոր լատին քրիստոնեայ մատենագրութիւնն, բոլոր սքօլաս-
տիքեանք, բոլոր Վերածնութիւնն, բոլոր տասնևվեցերորդ
և մասամբ տասնևեօթներորդ դարերու գիտութիւնը,

վասն զի սոքա ամենքն լատին լեզուաւ զրուած են: Եւ իբրաւի, զիտելու խիստ արժանի կէտն այն է թէ արաբացի կոչուած զիտնականաց մէջ, մի միայն մի անձ կալ, Ալկինտին, որ ծննդեամբ արաբացի լինի: Միւս ամենքն Պարսիկ, Անդրառիական, Սպանիացի են, կամ Պուլսարայի, Սմրղանդի, Կորդովայի և Սելիլիոյ մէջ ծնած: Ոչ միայն սոքա սերնդով Արաբացի չեն, այլ և ոգւոյ մասին անգամ արաբացւոց չեն նմանիր: Արաբերէն լեզուն կը գործածեն թէպէտ, բայց սա ևս կը նեղացնէ զայնս, ինչպէս միջին դարու խորհողք լատիններէնէ կը նեղուին և իրենց գործածութեանը համեմատ մի ուղղութիւն կը տան նմա: Արաբերէն լեզուն որ այնքան յարմար է բանահիւստութեան և մինչև մի աստիճան պերճախօսութեան, խիստ անյարմար մի գործի է բնագանցութեան համար: Արաբացի իմաստասէրք և գիտնականք ընդհանրապէս շատ ձախող զրազէտներ են:

Այդ գիտութիւնն արաբացի չէ ուրեմն: Բայց մահմետականն է գոնէ: Խալամութիւնն այդ բանաւոր խուզարկութեանց մասին մի պաշտպանական օգնութիւն ըրած է արդեօք: Ո՛հ, բնաւ ոչ մի կերպիւ: Այդ ուսումնասիրական հոյակապ շէնքն ամբողջովին զրազաշտականաց, քրիստոնէից, հրէից, հարանացւոց և իմայելականաց գործն է, նոյնպէս և այն մահմետականաց որք ՚ի ներքուստ իրենց կրօնքին դէմ ապստամբ կը գտնուէին: Այդ շէնքն ուղղափառ մահմետականներէն անէծք միայն ընդունած է: Մամուն խալիֆն, որ ամեն խալիֆներէ աւելի ջանք ցոյց տուաւ յունական իմաստասիրութիւնը ներմուծելու համար, անխնայ կերպով դատապարտեցաւ աստուածաբաններէն: Նորա իշխանութեան ժամանակ պատահած աղէտից պատճառ՝ նորա խալամութեան օտար վարդապետու-

թեանց ըրած թողտուութիւնն է, ըսին: Զատ անգամ կը պատահէր, որ իմամներու գրգմամբ ժողոված խաթամութին հաճոյանալու համար, հրապարակներու վրայ իմաստասիրական կամ աստղաբաշխական գրքերը կ'այրէին կամ ջրհորներու, կիստեռներու մէջ կը նետէին: Նոքա որք այս ուսումներով կը պարապէին, *դէհի* (անկրօն) կ'անուանէին, փողոցներու մէջ կը գանակոծուէին, տուներնին կ'այրուէր և շատ անգամ պաշտօնատարք, ժողովրդեան հաճելի լինելու համար, սպաննել կը տալին զայնս:

Ուրեմն իրօք խալամութիւնն զգիտութիւն և զիմաստասիրութիւնն հալածած է միշտ և հուսկ ուրեմն խեղդած է զայնս: Միայն թէ այս նկատմամբ պէտք է երկու շրջան որոշել խալամի պատմութեան մէջ: Մին իւր սկզբնաւորութենէն մինչև տասներկուերորդ դարը, միւսն տասներեքերորդ դարէն մինչև մեր օրերը: Առաջին շրջանի մէջ, խալամութիւնն աղանդաւորներէ ծիւրեալ՝ և մի տեսակ բողոքականութեամբ (*Ֆեալիէ-Ֆա-Է-Է-Է* կոչուածն) բարեխառնեալ, այնչափ կաղմակերպեալ և այնչափ մոլեռանդ չէ որչափ որ եղաւ նա երկրորդ շրջանի մէջ, երբ նա թաթար և պերպեր ցեղերու ձեռքն ինկաւ, ցեղեր որք դանդաղ, դադանաբարոյ և անհանձար են: Խալամութիւնն նշանաւոր է՝ մանաւանդ այն յատկութեամբ որ իրեն յարողներն ևս քան զևս առաւել հաւատացեալ կարողացել է ընել: Առաջին արաբացիք որք այս շարժման մէջ մտան՝ հազիւ թէ Մարգարէին առաքելութեանը կը հաւատային: Երկու կամ երեք տարու տեւողութեան ժամանակ թերահաւատութիւնն հազիւ թէ ինքզինքը կը ծածկէ: Յետոյ կը դալ վարդապետութեան բացարձակ տիրապետութիւնն, ուր անկարելի իմն է բաժանել իրարմէ հոգւորն և աշխա-

3014-50

լայինն, տիրապետութիւն բռնադատիչ որ մարմնական պատիժներ կը տնօրինէ կրօնական կիրառութեան անփութ զրտնուողին, մի գրութիւն վերջապէս, որ հարստահարութեանց մասին հաղիւ հաղ հաւասարել է իրեն սպանեկան հաւատաքնութիւնը: Երբէք ազատութիւնն այնքան հարուած չը կրէր քան մի ընկերական կազմակերպութեան ձեռօք, ուր վարդապետութիւնն բացարձակապէս կ'իշխէ և կը տիրապետէ քաղաքական կենաց վրայ: Նոր ժամանակներու մէջ այսպիսի մի վարչական եղանակի երկու օրինակ միայն տեսած եմք: Մին մահմետական երկիրներու մէջ, միւսն հին պապական դաւառներու մէջ, երբ աշխարհական իշխանութիւնն տակաւին չէր վերցուած: Պէտք է սակայն ըսել որ պապական աշխարհային կառավարութիւնը խիստ փոքր մի երկրի վրայ կը տարածուէր, մինչդեռ իսլամութիւնը մեր երկրագունտի ընդարձակ մասերու վրայ կը ծանրանայ և անդ՝ յառաջագիմութեան ամենէն ներհակ գաղափարն տիրապետել կը տայ, այն է մի իշխանութիւն որ կարծեցեալ մի յայտնութեան վրայ հիմնեալ է և ուր վարդապետութիւնն ընկերութեան կառավարողն է:

Այն ազատականք որք զխլամը կը պաշտպանեն՝ չեն ճանաչեր զայն: Իսլամութիւնն հոգեւորին և աշխարհականին անգատանելի միութիւնն է: Սա մի վարդապետութեան տիրապետութիւնն է: Սա մարդկային ազգին ՚ի սկզբանէ անտի կրած ամեն շղթայներէն ծանրագոյնն է: Միջին դարու առաջին կէսի մէջ, դարձեալ կ'ըսեմ, իսլամն իմաստասիրութեան տոկաց, վասն զի չկարողացաւ արգիլել զայն: Չկարողացաւ զայն արգիլել վասն զի յարակցութիւն չունէր նա և ոչ ըստ բաւականի կազմակերպեալ էր ահ ու սարսափ ազդելու համար: Ոստիկանութիւնը քրիստոնէից ձեռքն էր որք գլխաւորապէս Ալիականաց փորձերն ՚ի դերեւ

հանելու զբաղած էին: Զատ բաներ այս թուլ ուռկանի աչքերուն միջէն կ'անցնէին, Բայց երբ իսլամն իր իշխանութեան ներքեւ ջերմ հաւատացելոց ամբոխներ ունեցաւ, ամենայն ինչ հեղձամահ ըրաւ: Արօնական սարսափն և կեղծաւորութիւնն օրակարգն անցան: Իսլամն ազատական եղած է երբ տկար է, և բռնական երբ զօրաւոր է: Պէտք չէ ուրեմն որ զիտութեան և իմաստասիրութեան պաշտպանը զայն համարելու պատիւն ընենք իրեն, զի սոքա արգիլելու անկարող միայն եղած է նա: Պիտութեան և իմաստասիրութեան զարգանալուն պատիւն իսլամին տալ, զորս սա չկարողացաւ սկիզբէն ոչնչացնել, նոյնն է այժմու զիտութեան ըրած զիւտերուն պատիւը աստուածաբանաց վերագրել: Այդ գիւտերն տեղի ունեցել են աստուածաբանաց կամքին հակառակ: Արեւմտեան աստուածաբանութիւնը մահմետական աստուածաբանութենէն նուազ հալածիչ չէ եղել, միայն թէ առաջինը չբաշտոնացաւ, չկարողացաւ նոր ոգին ջախջախել, ինչպէս իսլամութիւնը ջախջախեց իւր տիրապետած երկիրներուն ոգին: Մեր Արեւմուտքի մէջ, աստուածաբանական հալածումը, մի երկրի մէջ միայն, Սպանիոյ մէջ, յաջողութիւն գտաւ: Այնտեղ մի սոսկալի ճնշական գրութիւն զիտական ոգին խեղդեց: Փութամք յաւելցնել որ այդ ազնիւ երկիրն յապագային իր տրիտուրն պիտի վճարէ: Իսլամ երկիրներու մէջ պատահեցան ինչ որ կարելի էր պատահիլ յԵւրոպայ եթէ հաւատաքնութիւնն, Փիլիպպոս Բ. և Պիոս Ե. յաջողէին մարդկային միտքը կասեցնելու համար ունեցած գիտումնին կատարել: Ուղիղն խօսելով, դժուար է ինձ երախտապարտ մնալ մի մարդու որ չէ կարողացած որոշած չարիքն ՚ի զորձ դնել: Ոչ, կրօնքներն իրենց վէհ և գեղեցիկ ժամերն ունին, երբ մեր խեղճ մարդկային ազ-

գին տկար մասերն կը մխիթարեն և կը բարձրացնեն: Բայց պէտք չէ շնորհաւորել զայնս այն եղելութեանց համար որք իրենց կամաց հակառակ ծնունդ առած են և զորս խափանել աշխատած են: Մտրդս իր սպաննածին ժառանգութենէն բաժին չառնուր և պէտք չէ որ հալածողք իրենց հալածած բաներէն շահ ստանան:

Այս կերպ կը վարուին սակայն նոքա որք իսլամին ազդեցութեան կը վերագրեն մի շարժում որ իսլամի կամացն հակառակ, իսլամի դէմ տեղի ունեցած է և զոր իսլամն բարեբաղդաբար չէ կարողացած արգելել: Ավիսէն, Ավէ-դօարն և Ավէրօէսն պատիւ համարել իսլամութեան, նոյնն է թէ Կալիլէոսն կաթողիկոսութեան պատուարեր համարեն: Աստուածաբանութիւնը նեղեց զԿալիլէոս, բայց բաւական ոյժ չունեցաւ կասեցնելու համար զայն: Սա մի պատճառ չէ որ իր այս անկարողութեանը համար յոյժ երախտապարտ լինիմք նմա: Բնաւ չեմ ուզեր որ և է հաւատոյ հանգանակն դառն խօսքերով դատաքննել, զի սոցա մէջ մարդկային խիղճն իրազդութիւն որոնած է այն ամեն անլուծանելի առեղծուածոց մէջ զորս կը ներկայեն իրեն տիեզերքն և ճակատադիրն: Մահմետականութիւնը իբրեւ կրօնք գեղեցիկ կոյմեր ունի, և ես երբեք մի մղկիթ չեմ մտած առանց սաստկապէս լուզուելու, և ներեցէք ինձ ըսել, առանց փոքր ինչ ցաւելու որ մահմետական չեմ: Բայց մարդկային բանավարութեան համար մահմետականութիւնը միշտ վնասաւոր եղած է: Այն մտքերն որ լոյսին առաջ փակեց, անշուշտ իրենց ներքին սահմաններովն նորա առաջ փակուած էին արդէն, բայց նա ազատախոհութիւնն հալածեց, չեմ ըսեր միւս կրօնական դրութիւններէ առաւել, բայց աւելի ազդուապէս: Նա իւր տիրապե-

տած երկիրներն մի դաշտ ըրաւ մտաց բանաւոր մշակութեան համար փակուած:

Արդարեւ, մահմետականին իսկապէս որոշիչ յատկութիւնն այն է՝ որ նա գիտութեան դէմ ռի կը կրէ: Նա համոզուած է թէ հետազոտութիւնն անօգուտ, անօտի, զրեթէ ամբարիշտ մի բան է: Կ'ատէ բնութեան հմտութիւնը, վասն զի Աստուծոյ դէմ մի մրցում է կ'ըսէ: Կ'ատէ պատմական գիտութիւնը, վասն զի անցեալ ժամանակներու վերաբերելով՝ կ'երկնչի որ մի գուցէ վաղեմի սխալանքները վերստին կենդանանան: Այս մասին ամենէն հետաքրքրական վկայութիւնն, Ջէյիս Բիֆաի վկայութիւնն է որ իբր Եղիպտական դպրոցին իմամ երկար ատեն Բարիզ բնակած է: Սա Եգիպտոսս դարձին, Փրանսայի բնկերութեան վրայ մի գործ հրատարակած է լի հետաքրքրաշարժ գիտողութիւններով: Նորա սեւեռեալ զաղափարն այն է թէ եւրոպական գիտութիւնը, մանաւանդ իր այն սկզբունքի մէջ թէ բնական օրէնք անխախտելի են, ծայրէ 'ի ծայր մի հերետիկոսութիւն է, և պէտքէ ըսել, թէ մահմետականի տեսակէտով, ըստ բաւականի իրաւունք ունի այսպէս խօսելու: Մի վարդապետութիւն որ յայտնութեան վրայ հիմնուած է միշտ ազատ հետազոտութեան դէմ է, զի սա կարող է նմա հակառակարանել: Գիտութեան հետեւանքն չէ թէ արտաքսել է զաստուածայինն, այլ միշտ հեռացնել զայն մասնաւոր եղելութեանց միջավայրէն ուր նորա ներկայութիւնը կը կարծէին տեսնել: Արդ՝ գերբնականը ամեն աստուածաբանութեան հիմն է: Իսլամն երբ գիտութեան հետ իբր թշնամի կը վարուի՝ իր սկզբունքին միայն կը հետևի, սակայն շատ հետեւական լինին վտանգաւոր մի բան է: Իսլամն յաջողեցաւ և աղէտք գտաւ: Գիտութիւնն սպաննելով, նա ինքզինքը սպաննեց և աշխարհիս մէջ

իւր անձը կատարեալ ստորութեան դատապարտեց:

Երբ մարդս այն գաղափարով ճանապարհ կ'ելնէ թէ հետադատութիւնը Աստուածային իրաւանց հակառակ մի բան է, անճողոպրելի կերպով մտաց դանդաղութեան, ճշգրտութեան չգոյութեան, և բացորոշ լինելու անկարողութեան կը հանգի: Այլ է (Աստուած գիտէ), այս է ահա ամեն վիճաբանող մահմետականի վերջին հնչած բառը: Պ. Լայարդ, մի լուսամբիտ անձ, Մօսկւ բնակելուն առաջին ժամանակներն փափագած է քաղաքին բնակչաց վրայ ստոյգ տեղեկութիւններ ստանալ. նոյնպէս և նորա վաճառականութեան և պատմական աւանդութեանց վրայ: Այս գիտմամբ Քատրին գիմելով հետեւեալ պատասխանն ստացած է, որ մի բարեկամ բարեհաճեցաւ թարգմանել ինձ:

«Ո՛վ իմ ականաւոր բարեկամս,

նոյ բերկրութիւն մարդկանց:

Ինչ որ կը հարցանես ինձ միանգամայն անօգուտ և վտանգաւոր է: Թէպէտ իմ բոլոր օրերն այս քաղաքի մէջ անցած են, սակայն երբէք չեմ մտածել անգամ սորա տուններն հաշուելու, և ոչ իսկ տեղեկանալու թէ ո՞րքան բնակիչ ունի: Իսկ գալով գիտնալու թէ այս ինչն ո՞րքան վաճառք կը բեռցնէ իր ջորիներու վրայ, այն ինչն իր նաւակին մէջ, դռքա բնաւ երբէք ինձ չեն վերաբերիր: Իսկ քաղաքիս նախկին եղելութեանց վրայ՝ Աստուած միայն տեղեակ է: Նա միայն կարող է ըսել թէ սորա բնակիչք որքան մոլորութեանց մէջ թաթաւած են իսլամութեան յաղթանակէն առաջ: Սոցա ծանօթանալու փափագն մեզ համար վտանգաւոր է:

«Ո՛ր բարեկամդ իմ, ո՞ր իմ գառնուկ, մի աշխատիր ճանաչել ինչ որ քեզ չվերաբերիր: Դու մեր մէջ եկար, և մենք քոյ գալուստն սիրով ողջունեցինք: Երթ ՚ի խաղաղութիւն:

Ճշմարիտ ըսեմ քեզ, քու առ իս ուղղած խօսքերն չվերաւորեցին զիս, վասն զի այլ է խօսողն, այլ է ունկնդրողն: Քու ազգիդ մարդոց սովորութեան համեմատ, դու շատ տեղեր շրջագայեցար, և ոչ մի տեղ կարողացար երջանկութիւնը գտնել: Մեք (Օրհնեալ է Աստուած) այս տեղ ծնած եմք և բնաւ փափագ չունինք աստի մեկնելու:

«Լուր ինձ, որդեակ իմ, չկայ մի իմաստութիւն որ Աստուծոյ ճանաչմանը հաւասարի: Նա է որ ստեղծեց զաշխարհ: Վայել է մեզ որ ջանանք նմա հաւասարիլ աշխատելով արարչութեան զաղտնեաց թափանցել: Տես սա աստղն, որ վերև սա աստղին շուրջը կը գառնայ: Տես նաև սա գիսաւորն որու այնքան երկար տարիներ պէտք են մեզ մօտենալու նոյնպէս և հեռանալու: Թող զայն, որդեակ իմ, Նա որ իւր ձեռքը ստեղծեց զայն, գիտէ նաև նմա առաջնորդել:

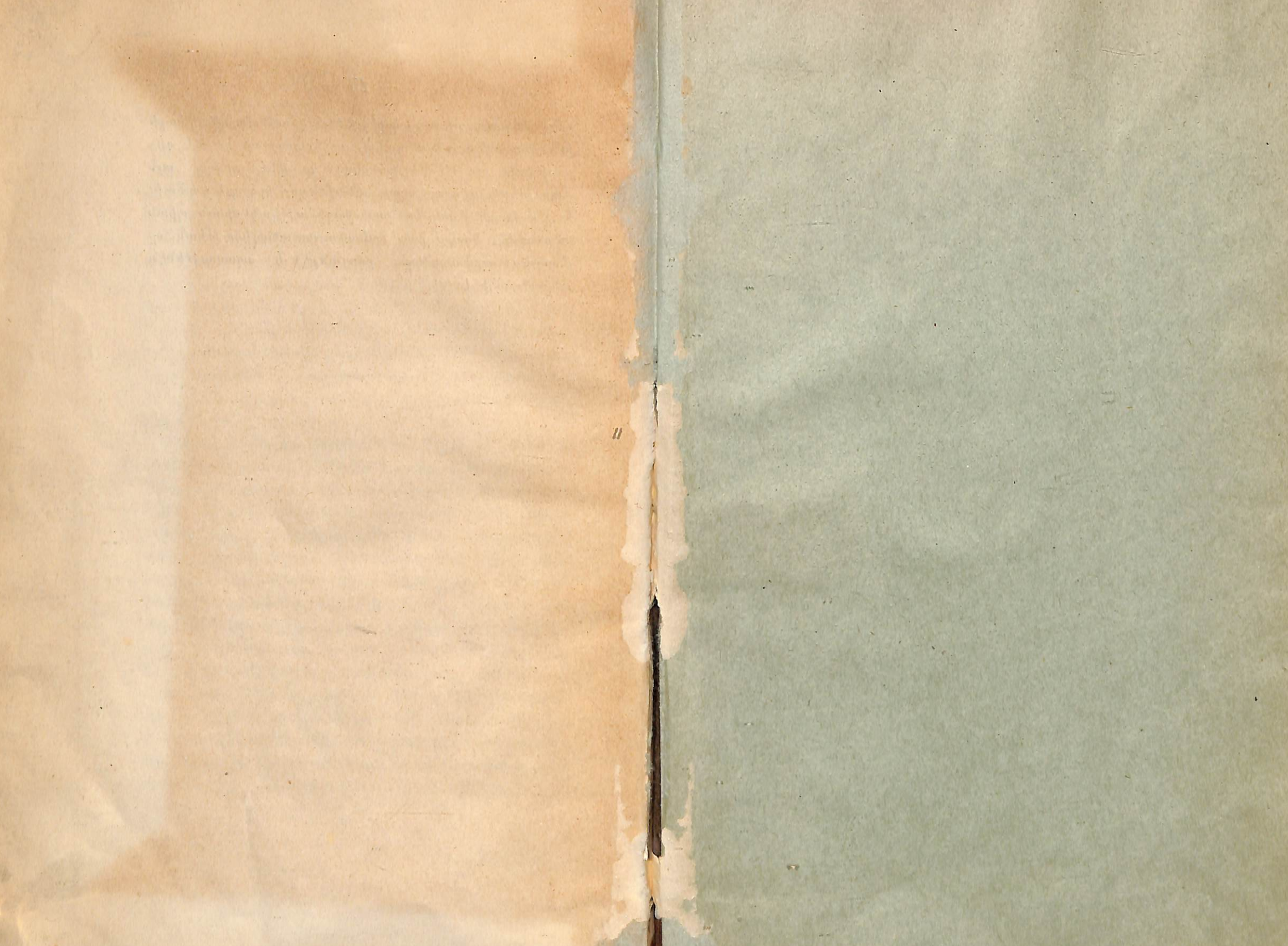
«Սակայն դուցէ ըսես ինձ. «նոյ մարդ, մի կողմ դնայ, վասն զի ես քան զքեզ զիտուն եմ, և այնպիսի բաներ տեսած եմ որ դու կ'անգիտանաս:» Եթէ կը կարծես թէ քոյ տեսածներն զքեզ քան զիս լաւագոյն ըրին, թող կրկնապէս բարի լինի քոյ գալուստ: Բայց ես կ'օրհնեմ զԱստուած որ ինձ պիտանի չեղածն չեմ որոներ: Դու ուսած ես այն բաներ որք զիս չեն հետաքրքրեր, և ինչ որ տեսած ես դու՝ կ'արհամարհեմ ես: Եթէ դու աւելի զիտութիւն ունենաս, այդ զիտութիւնը պիտի կարենանք երկուստամոքս տալ քեզ, և այն աչերդ, որով ամեն կողմ խուզարկել կը գնաս, պիտի արքայութիւնը գտնել տանք քեզ:

«Ո՛ր բարեկամդ իմ, «Աստուած միայն կայ» գոչէ, եթէ երջանիկ լինիլ կ'ուզես: Չարեք մի գործեր, և այն ժամանակ ոչ մարդերէ և ոչ մահուանէ կ'երկնջիս, վասն զի քոյ ևս ժամը պիտի հասնի»:

Այդ քատրն իր տեսակետովն շատ իմաստասէր է, բայց տեսէք ինչ տարբերութեամբ: Մեք այդ քատրին նամակն խիստ գեղեցիկ կը գտնենք, իսկ ինքն եթէ մեր այստեղ խօսածներն լսէ՝ զարշելի կը գտնէ զայնս: Բացի այդ, այս նման մի ոգւոյ հետեւանքներն մի ընկերութեան համար աղետաբեր են: Գիտական ոգւոյ չզոյութիւնն երկու հետեւանք յառաջ կը բերէ, աւելորդապաշտութիւնն և վարդապետականութիւնը: Սոցանէ երկրորդն առաջինէն վատթարագոյն է թերևս: Արևելքն աւելորդապաշտ չէ, նորա մեծագոյն աղէտն սեղմեալ վարդապետականութիւնն է որ կը բռնանայ ամբողջ ընկերութեան վրայ: Մարդկային ազգի նպատակն հլու տգիտութեան մէջ անշարժութիւնը չէ, այլ անողորմ պատերազմն է ընդդէմ ստութեան, պաշտարն է ընդդէմ չարին:

Գիտութիւնը մի ընկերութեան հոգին է, վասն զի գիտութիւնն բանավարութիւնն է: Նա է որ գինուորական, ճարտարարուեստական գերազանցութիւնը կ'ստեղծէ: Նա է որ մի օր ընկերական գերազանցութիւնը պիտի ստեղծէ, այն է ընկերական այն վիճակ՝ ուր արդարութեան քանակութիւնն համապատասխան պիտի լինի տիեզերաց իսկութեան: Գիտութիւնն զոյժը բանավարութեան սկսնարար կ'ընէ: Ասիոյ մէջ բարբարոս տարերք կան այժմ, յար և նման են ճիշտ այն տարերք՝ որք մահմետականաց առաջին բանակներն, Ատիլայի և Ճինկիլ-խանի կիկլոնները կազմեցին, բայց գիտութիւնն նոցա ճանապարհը կը խափանէ: Եթէ Իօմէր, եթէ Ճինկիլ-խան իրենց առաջն մի լաւ հրետանիի հանդիպէին, իրենց անապատի սահմաններն չպիտի կարողանային անցնիլ: Պէտք չէ որ ժամանակաւոր վրիպանաց առաջ կասի մարդ: Ի՞նչեր չըսին, 'ի սկզբան, հրապին գէնքերու դէմ,

որք սակայն քաղաքակրթութեան յաղթանակին կարի իմն նպաստեցին: Ինձ զայով, ես համոզուած եմ թէ գիտութիւնը լաւ է, թէ նա միայն կը զինէ զմարդ այն չարութեան դէմ որ նորա օգնութեամբ կարող է գործուիլ և թէ հուսկ յետոյ նա յառաջադիմութեան միայն պիտի օժանդակէ, կամիմ ըսել ճշմարիտ յառաջադիմութեան, որ մարդուս արժանավայել յարգանքէն և ազատութենէն անբաժանելի է:

4928

2013

